

РОЗВІДКИ

Ганна Арендар

КОЗАЦЬКА СТАРШИНА ЯК МЕЦЕНАТ ЦЕРКОВНОГО МИСТЕЦТВА ЧЕРНІГІВЩИНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ім. В. В. ТАРНОВСЬКОГО)

У період гетьманування І. Самойловича, а особливо в добу І. Мазепи, розквітає українське церковне мистецтво. Чернігів був одним з головних культурних осередків. З містом цього часу пов'язані імена відомих церковних, літературних і політичних діячів Л. Барановича, І. Галятовського, Ф. Углицького, Д. Туптала (Ростовського), І. Максимовича. Тут зосереджувалось чимало можновладних і впливових сімей козацької старшини: Дуніни-Борковські, Лизогуби, Мокрієвичі, Полуботки. Спільними зусиллями представники світської і духовної еліти відновлювали і будували нові культові споруди. Козацька старшина, володіючи значними багатствами, виступала як основний фундатор церковного мистецтва, вкладала кошти в будівництво і реставрацію храмів, їх оздоблення. Як свідчать джерела, на кошти І. Мазепи у Чернігові закінчене будівництво Троїцького собору, 10 тисяч золотих було видано ним на відновлення Борисоглібського монастиря.¹

В Чернігівському історичному музеї зберігається чимало предметів декоративно-прикладного мистецтва, які були пожертвовані в церкві Чернігівщини козацькою старшиною.

Чудовим витвором українського золотарства є великі за розмірами і красиві за формою шати чудотворної ікони Богородиці Іллінської (И-2719), яка була написана ченцем чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря Григорієм (Геннадієм) Дубенським в 1658 р. і, як свідчить Д. Ростовський і літопис Величка, з 1662 р. прославилась чудесами.² Ікону оточують 7 медальйонів з богородичними сюжетами в обрамлених соковитих пагінцих з пишними квітами на золотому тлі. Під іконою — герб Мазепи з літерами «ІМГВЦПВЗ» (Іван Мазепа гетьман війська царської пресвітлої величності запорізького), в оточенні арматури, серед якої чітко карбовані булави, бунчуки, келепи, порохівниці. Обабіч герба — своєрідно трактовані військовий табір і архітектурний ансамбль міста. Зверху над іконою — фігурна пластина з карбованою «Коронацією Богородиці». Весь простір навколо композиції прикрашений майстерно виконаними великими соковитими квітами на стеблах. Ще вище — 2 янголи тримають вензель «MARIA». Увінчує шати оздоблена квітами митра.³ Присутність герба свідчить про причетність Мазепи до його створення. У цій роботі яскраво простежуються основні риси барокко — монументальність, пишна декоративність орнаментики, парадність і урочистість, що повністю утвердились в українському ювелірному мистецтві в кінці XVII ст. В цілому високохудожній твір не позбавлений і певних вад: досить примітивно і грубо карбовані обличчя, непропорційні фігури янголів. Схиляємось до думки, висловленої В. Модзалевським та П. Савицьким, що шати виготовлені за зразками німецьких ювелірів, чії вироби у II пол. XVII ст. були поширені як в Західній Європі, так і в Україні.⁴

Фундаторство гетьманів ставало добрим прикладом для інших старшин. Значні пожертвування до храмів Чернігівщини здійснив чернігівський полковник (1672—1685), а пізніше генеральний обозний Війська Запорізького (1685—1702) Василь Дуїнін-Борковський, один з найбагатших людей Гетьманщини. Головним чином на його кошти були відновлені Спасо-Преображенський собор, Єлецький і П'ятиницький монастирі, оздоблювались Воскресенський і Благовіщенський храми.⁵ Музею належать біля десяти пам'яток із записами про вклади з гербом Дуїніна-Борковського. Це — потири, тарілки, книги в срібних оправах.

Особливою вишуканістю та оздобленням відзначається потир (И-2562) з написом польською мовою про надання його Дуїніним-Борковським до кафедральної церкви Спасу в Чернігові в 1687 р.⁶ Срібний позолочений потир приємних пропорцій, стрункий. Чаша по зовнішньому краю має гравіровані евангельські сцени і герб Дуїніних-Борковських (лебідь в щитку, другий на короні над щитком) з ініціалами «I. D. B.». На чашу одягнуто золочену сітку з чотирма медальйонами, на яких вправно вигравірувані в реалістичній манері евангелісти, між ними — розетки зі смарагдами, рубінами і різнокольоровою емаллю. Таким же камінням прикрашений красивої яйцевидної форми стержень. Седес у верхній частині конусовидний шестигранний з гравірованими завитками і накладними розетками. Нижня його частина кругла, ступінчата з карбованим рослинним орнаментом і херувимами. Це логічно завершений високохудожній твір, виконаний в стилі барокко, але не позбавлений впливу готики.

Більш стримано, але теж майстерно виконаний ще один потир — роботи данцізького майстра «С. S.», який надав до церкви Благовіщення в Чернігові генеральний обозний. Потир рівнозолочений, на його чаші досить спрощено гравірований герб Дуїніних-Борковських в оточенні літер «I. D. Z. B.». На чашу одягнуто срібну сітку з іконками квадратної форми, на яких карбовані сцени тайної вечері, омовення ніг, молитву у саду Гефсиманському, між іконками — купки фруктів в обрамленні листя аканту. Стержень грушоподібний з двома литими янголами. Седес досить широкий, на його поверхні серед рослинного орнаменту шість таких же іконок, як і на чаші, на них зображені сцени «Страстей Господніх». На піддоні вирізано красивими рівними польськими літерами вкладний запис. Вмілою рукою лейпцізького золотаря виготовлено і масивний срібний підсвічник (И-2726), густо прикрашений рослинним орнаментом і гербом Дуїніна-Борковського в оточенні ініціалів «IBDBWICPMZGO».⁷ Високим художнім рівнем відзначається оправа на євангеліє, виконана бреславльським майстром на замовлення чернігівського полковника.⁸ Оправа виглядає досить масивною, на її срібних пластинах в стилі барокко карбовані в динаміці композиції Преображення (верхня дошка) і Хрещення (нижня дошка). На останній внизу прикріплений герб Дуїніних-Борковських, над ним ініціали «I. D. B. P. X. S.», знизу дата «1685». Дарчий напис з 21-го аркуша (початок Євангелія від Матвія) свідчить: «Сію книгу Євангеліє Стоє власним коштом і накладом Своім Урожоний Мл Пан Василій Дуїнін-Борковський Полковник воска Их црського Пресветлого влчтва Запорозкого Чернеговски так оздобие оправивши за опущеніє грехов своих надал до храму Преображенія Гдня Соборной муровано цекви всаом Чернеговс...».

Козацька старшина робила вклади не тільки в храми міст, великі монастирі, але й у сільські церкви. Ці дари були значно скромніші як за розмірами, так і за оздобленням. Прикладом може слугувати оправа євангелія, яке офірував генеральний обозний до церкви Покрови с. Рудки в 1689 р., про що свідчить вкладний запис.⁹ Ошатно на фоні чорного оксамиту виглядають срібні і позолочені клейма. Лицьова сто-

рона прикрашена хрестоподібним середником і трикутними наріжниками, на яких вирізані досить схематично Розп'яття з предстоячими і євангелісти з символами. Щоб оправа не здавалася сухуватою, навколо середника розкидані зірки, а бордюр прикрашений трілисником. Як для останньої чверті XVII ст., коли утверджувалось українське барокко, ця робота зберігає чимало елементів архаїки. Щедрим донатором був і чернігівський полковник Яків Лизогуб (1677—1698). Він став фундатором Катерининської церкви в Чернігові, на його кошти у Седневі — лизогубівській маєтності — був зведений храм Різдва Богородиці. На євангелії московського друку читаємо вкладний запис: «Сіє Євангеліє Стоє куплено и оправою оздоблено коштом власним и накладом Их Црского Пртлого Влчтва воска запорзкого Чернеговского Полковника Его Млти Пана Якова Лизогуба, Анадано до храму Рождества Пртой Бцы од егож новосозданную вместе Седневе... Рок: АХСВ (1682) мця Септеврія ка (21) д».¹¹

Книга прикрашена оригінальною срібно-золоченою оправою з високо карбованими композиціями Преображення і Різдва Богородиці. Людські постаті грубуваті, проте зображені природньо, в русі. Оправа є буйні гілки з листям і великими квітами маку. Досить вправно майстер поєднує гру світлотіней відкритого срібла і позолоти. На заломі корінця зверху карбовано герб Лизогубів (піднята рука з мечем — «погоня») та ініціали «Я. Л. — П. Ч.».

У фондах музею зберігається тестамент — заповіт Я. Лизогуба, складений 25 травня 1698 р., в якому полковник заповідає церквам Чернігівщини і Київщини значні суми, в тому числі на «Єлицький тутешній Чернеговски монастир, в котором мое тело має бути положено 1000 золотих».¹² Після смерті полковника на замовлення його сина Юхима була прибудована до Успенського собору цього монастиря усипальниця Якова Лизогуба. Після освячення в 1701 р. вона одержала пазву церкви святого Якова. До неї родиною Лизогубів і був пожертвований напрестольний хрест, на якому вибито напис: «Сей крестъ надання сго милости пана Якова Лизогуба полковника Чернеговскаго до храму святаго Апостола Иакова церкви каменной Чернеговской року А А (1701) април дня 1».¹³ Хрест срібний позолочений з фігурними кінцями. На чільному боці реалістично вигравірувані Розп'яття з предстоячими, Бог Саваоф, апостол Яків, на звороті — Божа мати з немовлям, на кінцях хреста — євангелісти. Хрест принаято до круглого сідеса, на поверхні якого карбований вінок із соковитих квітів і листя. На верхній частині стояна між крупним трілисником гравіровано герб Лизогубів і літери «Я. Л.».¹⁴ За стилістичними ознаками — це твір українського майстра, можливо, чернігівського, в якому чітко простежується боротьба ренесансних і барокових мотивів, причому карбування виконане на більш високому рівні, ніж гравірування. Декоративність виробу досягається за рахунок ускладнення форм хреста та застосування карбованого рослинного орнаменту.

Не можна також обійти ще дві пам'ятки — масивні євангелія в коштовних оправах, на яких карбований герб Мокрієвичів.¹⁵ Представник цього роду Карп Іванович Мокрієвич — колишній генеральний писар в «уплату» євангелія дав 1000 золотих, як свідчить запис в одній з цих книг. Оправа майстерно виконана аусбурзьким золотарем в кінці XVII ст. На червоному оксамиті урочисто і святково сприймаються живописні фініфтеві медальйони із зображеннями Вседержителя, празників, святих, євангелістів у буйних завитках аканту. Своєрідно карбовані пуклі у вигляді масивних розеток. Євангеліє було надано Мокрієвичем до чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, де він і був похований в 1704 р.¹⁶ Інша оправа за манерою виконання має багато спільного з оправою євангелія, яке вклав Я. Лизогуб до храму Різдва Богородиці: це і композиційне вирішення всього твору, і поєднання позолоти з відкритим сріблом, і квіткові мотиви.

На фоні згаданих дарів значно скромніше виглядає гробниця, яку надав у 1682 р. до Миколаївської церкви в Чернігові її ктитор сотник вибельський Євфим Лобко." Гробниця срібна, невеликих розмірів, нагадує скриньку, на стінках якої в круглих медальйонах схематично і грубувато гравіровані Страсті господні. Білий майстерно карбовано низьким рельєфом рослинний орнамент, який заповнює вільний простір. Оригінальності твору надають фігурні литі ніжки у вигляді пташиних лап з галькою в пазурах та три церковні шестигранні барабани з прорізними квітами, що здіймаються над покривною гробниці. Особливості зображення людських постатей, рослинних орнаментів, тогочасна українська мова дають підставу трактувати цей твір як роботу українського золотаря.

Звичайно, до нас дійшла зовсім незначна частина того, що фундавало козацькою старшиною до храмів Чернігівщини. Проте і ці пам'ятки свідчать про її значний внесок у розвиток українського церковного мистецтва, характеризують естетичні смаки козацької старшини.

Джерела та література:

1. Пам'ятки України. — 1991, № 6 — С. 20—21.
2. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга 2. — Чернігів, 1873. — С. 31.
3. Фонди Чернігівського історичного музею, И—2719.
4. Чернігівська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 1300-річчю Чернігова. — Чернігів, 1992. — С. 112.
5. Киевская старина. — Т. XLIV. — 1894. — С. 534—535.
6. Фонди Чернігівського історичного музею, И—2562.
7. Там же, И 2555.
8. Там же, И 2726.
9. Там же, Ал 181.
10. Там же, Ал 177.
11. Там же, Ал 222.
12. Там же, Ал 553.
13. Черниговские епархиальные известия. — 1902, № 18. — С. 38.
14. Фонди Чернігівського історичного музею, И 2496.
15. Там же, Ал 183, Ал 185.
16. Модзалевский В. Малороссийский родословник. — Т. 3. — Киев, 1912. — С. 571—572.
17. Фонди Чернігівського історичного музею, И 2597.

